COVID-19 Süreci-Sonrası: Teolojik ve Teo-Politik Gelişmeler

Prof. Dr. Özcan Hıdır

Prof. Dr. Özcan Hıdır

Prof. Dr. Özcan Hıdır, Medine İslam Üniversitesi'nde 1992'de lisans ve Marmara Üniversitesi'nde 1995'te yüksek lisans, 2000'de doktorasını tamamladı. Doktora tezi döneminde Manchester John Rylands ve Londra'daki SOAS kütüphanelerinde araştırmalarda bulundu. 2003'te Rotterdam İslam Üniversitesi'nde göreve başlayan Dr. Hıdır, 2010'da doçent unvanı aldı. Halen İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Çalışmalarını Yahudi ve Hristiyan kültürünün İslâm, Kur'an ve hadislere etkisi tartışmaları, dinler ve kültürlerarası etkileşim, İslamofobi-İslam karşıtlığı, Protestanlık-Martin Luther ve İslâm, Avrupa ve Batı'da İslam, Kur'an ve Hz. Peygamber imajı, Batı'da Kur'an ve Sünnete yaklaşımlar, hadis oryantalizmi ve oksidentalizmi ve Avrupa'daki Türkler ve Müslümanların dini-manevi, sosyo-kültürel, eğitim ve aile ile ilgili problemleri gibi konular üzerinde sürdürmektedir.

Prof. Özcan Hıdır

Prof. Özcan Hıdır completed his bachelor's degree in Madina Islam University in 1992 and his master's degree in 1995 and PhD in 2000 in Marmara University. During his doctoral thesis, he made researches in Manchester John Rylands and SOAS libraries in London. He started working at the Islamic University of Rotterdam in 2003. Dr. Hıdır received the title of associate professorship in 2010. He is still working as a faculty member at Istanbul Sabahattin Zaim University. He continues his studies on the impact of Jewish and Christian culture on Islam, the Qur'an and hadiths, religions and intercultural interaction, opposition to Islamophobia-Islam, Protestantism-Martin Luther and Islam, Islam in Europe and the West, the Qur'an and image of the Prophet, the approaches to the Qur'an and the Sunnah in the West, hadith orientalism and occidentalism, and religious-spiritual, socio-cultural, educational and family problems of Turks and Muslims in Europe.

COVID-19 Süreci-Sonrası: Teolojik ve Teo-Politik Gelişmeler

Prof. Dr. Özcan Hıdır
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
ozcan.hidir@izu.edu.tr

Özet
COVID-19 sürecinde ve sonrasında siyasî, ekonomik, psikolojik ve sosyo-kültürel olarak pek çok değişim-gelişme yaşanmaktadır. Bu gelişme-değişimin COVID-19 sonrasında (post-COVID-19) devam edeceği ilgili analiz ve araştırmalarda görülmektedir. Nitekim COVID-19 öncesi-COVID-19 sonrası tarzında bir dönemlendirme olduğu ve dünyanın pek çok açıdan başka bir yöne evirileceği de ifade ediliyor. COVID-19 süreci ve sonrasındaki bu değişim-dönüşümlerin dini-teolojik anlayış, pratik ve tartışmaları da alabildiğine etkilediği-etkileyeceği aşikârdır.

Bu çalışma, COVID-19 sürecinde Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında hastalık-salgına dair bazı teolojik tartışmalar ile COVID-19 sonrasında ortaya çıkacak muhtemel bazı teolojik ve teo-politik gelişmelere dair değerlendirmeleri içermektedir. Bu meyanda önce İslâm başta olmak üzere, dinlerin hastalık-salgına genel bakışı, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm özelinde ele alınmış, ardından da COVID-19 sürecinde her üç dindeki bazı teolojik-teo-politik tutumlara dair tartışmalar irdelenmiştir. Son olarak ise, COVID-19 süreci-sonrasındaki bazı muhtemel teolojik fırsatlar ve meydan okumalar kısa açıklamalarla ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler:
Hastalık-salgın, İslâm, Yahudilik, Hıristiyanlık, teo-politik, fırsatlar, meydan okumalar

Theological and Theo-Political Developments during and after COVID-19 Pandemic

Abstract

In the times of the COVID-19 pandemic, there have been many political, economic, psychological, socio-cultural changes. According to some analysis and studies, it seems that these changes will continue in the post-COVID-19 period. It is already being done, some categorizations-periodization's, such as "before COVID-19" and "after/post-COVID-19", and accordingly it is stated that the World will change tracks. As a result, it is obvious that these changes and evolutions, during COVID-19 pandemic and after, have already affected and will mainly affect religious understanding, practice and discussions.

This article consists of some theological and theo-political discussions and evaluations related to illness and COVID-19 pandemic among especially within some movements of Muslims, Jews and Christians and some possible theological and theo-political developments after COVID-19. In this regard, it firstly analyses the general understanding of religions regarding to illness, the COVID-19 pandemic, and then theological and theo-political discussions over the COVID-19 during the pandemic. Lastly, some theological and theo-political advantages and challenges after COVID-19, in relation with religion, religious people in general and Islam-Muslims specifically are discussed.

Keywords

Illness-pandemic, Islam, Judaism, Christianity, theo-politics, advantages, challenges

Giriş

Dünya sisteminde köklü değişimleri beraberinde getirip uluslararası kurum-kuruluşlar, devletler, şirketler, medya, devlet-dışı aktörleri yeniden tanımlamaya yol açacak COVID-19 pandemisine yönelik, her devlet maddi tedbirlerini almaya devam ederken, diğer yandan da bu salgın farklı disiplinler-perspektifler açısından değerlendirilmektedir. Bu anlamda siyasî, ekonomik, psikolojik ve sosyo-kültürel olarak COVID-19 ve post-COVID-19'a yönelik görüşler ortaya konmuş, halen de konmaktadır. "COVID-19 öncesi" ve "COVID-19 sonrası" dönemlendirmeler her fırsatta yapılıp literatüre girmiş; COVID-19 sonrasında dünyanın pek çok açıdan başka bir dünyaya evirileceği ifade edilmektedir.

Bu anlamda pandemi sonrası dünya düzeni nasıl şekilleneceği, mevcut konvansiyonel düzen ve kurumların küçük revizyonlarla devam mı edeceği yoksa radikal değişikliklerin mi olacağı, küreselleşmecilerin mi yoksa ulusalcıların mı öne çıkacağı veyahut da bu dikotomiden kurtulup Müslümanların da katkı sunacağı üçüncü bir dünya düzeni perspektifinin mümkün olup olmayacağı gibi sorular sorulup alabildiğine tartışılmaktadır. Hatta COVID-19'un İstanbul'un fethi (1453) ya da Fransız ihtilali (1789) kadar büyük değilse de sanal çağın başlangıcı olarak anılacağı yönünde de görüşler ortaya atanlar olmuştur.

Bu meyanda ayrıca, makalemizin esas konusunu teşkil eden, pek çok teolojik-teo-politik tartışma ve gelişme de gündeme ge(tiri)lmiştir. COVID-19 sonrasında İslâm karşıtlığının nispeten azalıp yerini "Çinfobi-sinofobi"ye bırakacağı, din/İslâm-bilim ilişkisi, COVID-19 süreci-sonrasında dine yönelişlerin mi, yoksa dinden uzaklaşmaların (deizm-agnostisizm-ateizm-nihilizm ve *apateizm*[1]) mı hızlanacağı, muhtemel yeni özgürlük tanımlarının da etkisiyle dini-teolojik alanda da pek çok şeyin eskisi gibi olmayacağı gibi konular bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla dünyada bir yandan COVID-19'a yönelik tedbir ve tedavi ile meşgul olunurken diğer taraftan da bu salgın sonrasında tıbbî, siyasî, ekonomik, sosyolojik-psikolojik, sosyo-kültürel ve dinî-teolojik anlamda

neler olabileceğine dair, biraz da fütüristtik tarzda, planlamalar, ön görüler, tahminler, hatta "komplo teorileri" bile ortaya atılmaktadır. Ayrıca bu dönemde ünlü Alman sosyolog Ulrich Beck'in risk toplumu kavramsallaştırmasına da özellikle vurgu yapıldığı görülmektedir.

Biz bu makalemizde önce salgın sürecinde, İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi, temelde ilahî kaynaklı dinlerin ve bu din mensuplarının hastalık-salgın ve COVID-19'a yönelik anlayış ve tutumlarını ele alacak daha sonra ise pandemi sonrasındaki muhtemel bazı teolojik gelişmeler, imkânlar ve meydan okumaları ele alacağız.

İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlığın Hastalık-Salgına Genel Yaklaşımı

COVID-19 süreci ve sonrasındaki İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin hastalık-salgına nasıl baktıklarını teolojik anlamda kısaca tespiti konuyu izahta önemi haizdir. Ancak konunun oldukça geniş detayları ve tartışmalarının olduğu da belirtilmelidir. Aslında dinlerin hastalık ve salgınlara bakışına dair yapılacak karşılaştırmalı detaylı araştırmalar dikkat çekici sonuçlar üretebilecektir. Nitekim 2006 yılında Hollanda'nın "İncil kuşağı" üzerindeki "koyu Protestan bölgesi" Kampen Protestan Teoloji Üniversitesi'ndeki[2] "hastalık sempozyumunda hemen her din ve gelenekten tebliğciler hastalığa bakışı ele alınmıştır. Buna göre Yahudilik ve Hristiyanlıkta hastalık, oldukça farklı görüş-tartışmalar olsa da esasen günahları sebebiyle "Tanrı'nın bir cezası" olarak gören anlayış –özellikle Hristiyanlıkta- belirgindir. İslâm'da ise salgın, bir ceza-azap olarak görme gibi bazı marjinal tutumlar bir yana, aslında bir mükâfatın habercisi-öncüsü ve sabredilirse "günahlardan kefâret" olarak görülür (Buhârî, Merdâ 1; Müslim Birr 49) ki, bu olgu, İslâm ile Yahudilik-Hıristiyanlık arasında temel-ontolojik farklardan birine de işaret eder (Hıdır, 2010, s. 225-28).

Diğer taraftan bu durum teolojide "şer/kötülük-teodise" problemini, yani kötülük ve mutlak-aşkın varlık olan nasıl bağdaşacağı ile Allah'ın kötülüğü yaratıp yaratmadığı, kötülüğe rızasının olup olmadığı ve nihayet bununla kullarını-insanlara azap edip etmediği problemini de gündeme getirmektedir. Ancak konunun bu yönü tabiatıyla derin teolojik analizleri gerektirmektedir.[3]

İslâm'da Hastalık ve Salgına Genel Bakış

İslâm, beden ve ruhuyla insan sağlığına oldukça önem vermektedir. Gerek Kur'an'da gerekse Hz. Peygamber'in sünnetinde/hadis kaynaklarındaki bu konularda pek çok genel-özel âyetler ve hadisler bulunmaktadır. Buradaki hadisler, genel anlamda insan sağlığı, insanın hastalıktan kurtulması, iş yapabilme güç ve kudreti, bazı hastalıklara yönelik şifa, insanlığın sağlığını tehdit eden her çeşit hastalığa karşı tedbirli olmayı ve veba, taûn vb. salgınlara yönelik tutumlar ve karantina tedbirlerine dair hadisler bulunmaktadır.

Sağlık-sıhhat konusunda hadislerde önem verilen prensiplerden birincisi, sıhhat ve âfiyet içerisinde olanların şükretmeleridir. Zira Allah'ın en büyük ni-

[2] Batı'daki tek fakülteli "teoloji" üniversitelerinin önemli örneklerinden biri olan bu üniversite daha sonra Amsterdam'daki Protestan Üniversitesi'ne (Vrij Universiteit) bağlanıp birleştirilmiştir.

[3] Bu konudaki kavram ve tartışmalar hakkında bilgi için, üç ayrı müellif tarafından kaleme alınan, *TDV İslam Ansiklopedisi*'nin "Şer" maddesine bakılabilir.

metlerinden olan şükür, sağlık-âfiyetimizin artmasına vesile olur. Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *"Hatırlayın ki, Rabbiniz size, eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracağım ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir! diye bildirmişti."* (İbrâhim, 14, s. 7). Sağlık nimetinin şükrü, öncelikle Allah'ın koyduğu ölçüler içerisinde ve Hz. Peygamber'im sünnetindeki emir-tavsiyeleri doğrultusunda yaşamaya çalışılmakla olur. Sağlığın muhafazası, yeme-içme, giyinme, mesken, hava ve su, uyku ve uyanıklık, evlilik ve boş vaktin en güzel şekilde düzenlenmesine bağlıdır. Bütün bunlar, bedene, yaşa, örf-âdet ve yaşanılan bölgeye uygun olarak dengeli bir şekilde yapılırsa, kişinin sağlığının devamına ve mutluluğunun artmasına yol açmaktadır. Hz. Peygamber'in *"Bedeni sıhhatli, göğsü* îmanlı *ve rızkı temin olan kimse için, sanki dünya onun olmuş gibidir"* (Tirmizî, Zühd 34) ve *"Ey* İbn *Ömer! Hastalığın için sağlığından al"* (Buhârî, Rikâk 3) hadisleri bunu göstermektedir.

Buna göre insan, ihtiyaç anında kullanmak üzere temel ihtiyaç maddelerini azık olarak biriktirdiği gibi, kendisine hastalık bulaştığında yardım olarak kullanması için sıhhat-afiyet veren şeyleri de yerine getirmesi gerekir. Zira insan, bedeninin sıhhatine önem vermekle sağlığına kavuşur. Bedene önem vermek ise, temizlik ve sporu alışkanlık haline getirmek, uzun süreli uykusuzluk, açlık ve yorgunluktan kaçınmak, yeme-içme ve diğer mubah olan şeylerde normal ölçülerin dışına çıkmamak ve de zararlı, eziyet verici, haramların yenilip içilmesinden kaçınmakla olacaktır. Böylelikle Müslüman, sağlığına önem vermekte ve sağlığı için oluşturduğu mekanizmalar, bedenin hasta olan kısmı için gerekli iyileştirici şartları hazırlayıp onu korumaktadır (Karadâvî, 2018, ss. 209-212).

Hastalığa yakalandığımızda tedavi olunması da Hz. Peygamber'in ısrarla üzerinde durduğu hususlardan olup tedaviyi kadere karşı gelmek olarak yorumlayan anlayışa da karşı çıkmış; bunun İslâm'ın ilkeleri ile uyuşmadığını ifade etmiştir. Zira Allah Teâlâ, sebepleri ve bu sebeplerin sonuçlarını takdir etmiş ve yarattıklarının kaderinin yine kaderle önlenmesi kuralını yerleştirmiştir. Buna göre açlık kaderi beslenme kaderi ile susuzluk kaderi içme takdiri ile hastalık kaderi de tedavi olma ve şifa için ilaç kullanma takdiri ile önlenir. Bu durumda kaderi önleyen de önlenen şey de aslında Allah'ın takdiridir ki, Kur'an ve Sünnet'i bir bütün olarak doğru bir yöntemle okunmasından çıkan sonuç budur. Çünkü Hz. Peygamber'in kendisi tedavi olmuş gerek âilesi gerekse sahâbîlerden hastalığa yakalananlara tedavi olmalarını emretmiştir (Müslim, Selâm 73). Dolayısıyla hastalık-salgın durumlarında bir kimsenin ilk görevi, derhal bir sağlık kuruluşuna başvurmak, teşhis, tedavi gibi maddî tedbirleri almak olmalıdır. Tedavi, hastalığın giderilmesi için, hastanın yeniden sağlığına kavuşması için maddî-manevî her türlü çareye başvurulmasıdır. Sahâbîlerden Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın (ö. 55/675) hastalığında, Hz. Peygamber'in, Müslüman olup olmadığı tartışmalı olan, Hâris b. Kelede'yi (ö. 13/634) çağırttığı (Ebû Dâvûd, Tıb 12), ayrıca *"Derdi ve hastalığı gönderen Allah şifayı da göndermiştir"* buyurarak, yaralanan bir sahâbî için de Enmâroğulları'ndan doktoru getirttiği bildirilmektedir (Mâlik, *Muvatta'*, Ayn 12). Öte yandan doktorluk konusundaki istismarı önlemek, ihtisasa önem vermek için de "*Tabipliği yeterli olmadığı hal-*

de doktorluk yapan kimse, (yanlış tedavileri sonucu oluşacak yaralama-ölümde) diyet ödemekle yükümlüdür" (Ebû Dâvûd, Diyât 23; Nesâî, Kassâme 41) buyurmuştur. Bununla birlikte Hz. Peygamber, hastanın moral motivasyonunu yükselten ve manevî açıdan onu güçlendiren tavsiyeleri de ihmal etmemiştir. Mesela hastalık anında Allah'ın daha sık anılmasını, O'ndan yardım dilenmesini, O'na sığınılmasını öğütleyen dua ve zikirleri bizlere öğretmiş; sürekli/kronik hastalık, salgın, gam-keder, sıkıntı, musibetin, sabrettiği takdirde, Müslüman için kefaret olduğunu bildirmiştir (Buhârî, Merdâ 1, 3, 13; Müslim, Birr 49).

Öte yandan Hz. Peygamber'in özelde taûn, genelde ise "COVID-19" gibi "salgın hastalıklar" karşısındaki tedbiri-karantina uygulamasına dair –ki COVID-19 günlerinde sıkça atıf yapılmıştır-*"Sakın hasta olan (insan, hayvan) sağlam olanın yanına uğratılmasın*" (Buhârî, Tıb 53; Müslim, Selâm 105) önemli hadisi ile *"Bir yerde veba-taûn*[4] *olduğunu duyarsanız, oraya girmeyin; sizin de i*çinde bulunduğunuz bir yerde *taûn baş gösterirse oradan kaçmak suretiyle oradan çıkmayın*" (Buhârî, Tıb 30; Müslim, Selâm, 92-100)[5] hadislerini de, bilhassa zikretmek gerekir. İstişare sonucu taûn olduğu bildirilen Şam'a girmeyip geri dönme kararı alan Hz. Ömer'in, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın (ö. 18/639) "Allah'ın kaderinden mi kaçıyoruz?" itirazına, *"…Allah'ın kaderinden yine Allah'ın takdirine sığınıyoruz…"* (Buhârî, Tıb, 30; Müslim, Selâm, 98-100)[6] şeklindeki cevabı, salgın hastalıklar ve karantinaya dair İslâm'ın ilkelerindendir. Ayrıca "*Lâ advâ...=Hastalığın yayılmasının tedbirini alınız...*" diye başlayan ve hastalığın salgın hale gelmesinin önüne geçmeyi öğütleyen hadisler (Buhârî, Tıb 45) de, genel koruyucu hekimlik tedbirlerindendir. *"Cüzzamlı olanla senin aranda bir veya iki mızrak boyu mesafe koyarak konuş"* rivayetinde salgında "sosyal mesafe" veya "güvenli mesafe" anlayışı, "îmanın yarısı" (Müslim, Tahâret, 223) olarak tanımlanan "temizlik-hijyen" ise, COVID-19 dönemindeki en önemli tedbirler olarak öne çıkmıştır.

Şu hâlde bir hastalığa veya salgına yakalanan Müslümanın en önemli görevlerden biri, kendisi ve çevresi konusunda sorumluluk bilinciyle hareket etmek ve özellikle hastalığı bulaşıcı ise bulaşmasının önüne geçmektir. İhmalkâr davranıp kendimize ve başkalarına zarar vermek kul ve kamu hakkını ihlal, dolayısıyla büyük bir vebaldir ki, İslâm'da zarar vermek, zarar uğramak yoktur (Malik, *Muvatta*, Akdıye, 31; İbn Mâce, Ahkâm, 17). "*Bir insanı öldüren sanki bütün insanlığı öldürmüş gibidir"* (el-Mâide, 5: 32) âyeti de bunu ifade eder. Dolayısıyla bulaşıcı hastalık durumunda Müslümanın toplu-cemaatle ibadetlere katılması da doğru bulunmamıştır (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2020).

Yahudilik ve Hıristiyanlık

Hem Yahudilik hem de Hristiyanlık genelde tıp ilmini insanlığın vazgeçilmez bir ihtiyacı-uygulaması olarak görmüştür. Bununla beraber, her iki dine göre, tıp ilmi sadece Tanrı'nın vereceği şifanın bir aracıdır. Her iki dine mensup bazı mezhepler ve hareketlerde hastaların iyileşmek için bir hekime başvurmasını doğru bulmayanlar olsa da bu iki dinin ana gövdesini oluşturan anlayış, tıpkı

[4] Taûn bulaşıp yayılan her hastalık olup her taûnun veba, ancak her vebanın taûn olmadığı genel anlamda belirtilir.
[5] Bu hadisin bir tıp akademisyenince yorumuna dair bkz. Ataseven, Â. 1967, ss. 37-38.
[6] Hadise dair bazı değerlendirmeler için ayrıca bk. Karadâvî, 2018, s. 214.

İslâm'da olduğu gibi, şifanın Tanrı-Allah tarafından olduğunu kabul etmekte; ancak bunun için hastaların hekime başvurmaları gerektiğini söyler (Taşpınar, 2016-2017, ss. 36-41). Tanrı'nın insanı "kendi suretinde" yarattığı (Hıdır, 2018) yönünde antropomorfik görüşlere de sahip Yahudilik-Hıristiyanlık, sağlığın korunmasına özellikle önem vermiştir. Yazılı ve sözlü Tevrat'tan oluşan Yahudi kutsal kitapları ile İncillerde bu konuda bilgiler-tavsiyeler bulunmaktadır.

Yahudi tarihindeki farklı dönemlerde hastalık ve salgına bakışta farklı tutumlar, yorumlar söz konusudur. Buna göre, Tevrat'ta sağlığın önemi ve sağlığın korunması ile ilgili tedbir-uygulamalara önem verilmektedir. Mesela Levililer kitabında, hastalıkların (mesela cüzzam hastalığının) başkalarına bulaşmaması için hastaların öncelikle hastalıklarını gizlememeleri istenir. Hatta herkesin bilip gerekli tedbiri alması için bu durumun ilan edilmesi istenir. Tevrat'ta aynı şekilde hastalığın bulaşıcı olma ihtimaline karşı, hastaya dokunulması yasaklanmakta ve hastanın başkaları ile temasta olmasını engellemek için belli bir müddet karantinaya alınmasına dair tavsiyeler yer alır (Levililer, 13: 45-46). Geleneksel Rabbanî Yahudiliğin bazı kaynaklarını reddeden Karaîlik ise, her türlü hekime başvurmanın Tevrat'ta yer alan ilahi emre aykırı bir davranış olacağını söylemekte ve hastanın, hastalığı bir imtihan olarak görüp ağrılara sabretmesi gerektiğini, tedavi için doktora başvurmanın, hastalık ve şifanın sahibi Tanrı'ya muhalefet olacağını söyler.[7] Yine Talmud'ta, tıp ilmine olmasa da, tabipleri kâhinler olarak niteleyen pasajlar söz konusudur.[8] Ayrıca Tevrat'ta İsrâiloğulları'nın isyankâr davranışları sebebiyle veba ile cezalandırıldıkları şeklinde bazı pasajlar (Sayılar, 16: 44-48; Tesniye, 28: 20-21) da vardır. Bütün bunlara rağmen, Yahudiliğin ana akım anlayışında tabiplerin uygulayacağı tedavilerin bir vesile olduğu, şifayı verenin Tanrı olduğu inancı tabipler arasında hatırlanması gereken bir ilkedir. Ünlü Yahudi filozofu Musa b. Meymun/Maimonides (ö. 1204), dindar Yahudi tabiplerin tedaviye başlamadan önce okudukları "Tefilat Ha-Rofeh (Doktorun Duası)" adlı duayı kaleme almıştır (Taşpınar, 2016-2017, ss. 36-41).

Hıristiyanlığın kutsal kitabı İncillerde ise, Hz. Îsâ başta olmak üzere Havarîlerin hastalık ve onun tedavisine yönelik tıbbî uygulamalarına dair önemli bilgiler yer almakta ve Hz. Îsâ, hastalara merhametle davranılmasını önemle vurgulamaktadır (Luka, 10: 25-37). Esasen Hz. Îsâ'nın en önemli mucizeleri, bedensel-ruhi bazı hastalıkları tedavi etmesiyle ilgilidir. Onun tedavi ettiği hastalıklardan biri "cüzzam" olup bu hastalığa yakalanmış birçok kişiyi tedavi ettiği nakledilir. Yine onun on iki yıldır kanaması olan *(hemorragies)* bir kadını, felçlileri, epilepsi hastalarını, kör, sağır ve dilsizler ile bedendeki eksik veya deformasyona uğramış uzuvları ve vücudu su toplamış hastaları tedavi ettiği aktarılır.[9]

Ancak tıbbın ilahiyatla ilişkisinde en önemli anlayışlardan biri, Hristiyanlığın hastayı haça gerilmiş ve ıstırap çeken Îsâ Mesîh'e benzetmiş olması olduğu

[7] Karaîler bu konuda Tevrat'ın Çıkış 15: 25-26'da yer alan "*…Çünkü size şifa veren Rab benim"* diye sona eren sözü esas almaktadır.

[8] Talmud yorumcularına göre bunun sebebi olarak, doktorların halk arasında böyle kötü şöhrete sahip olmaları, paragöz olmaları ve yüksek miktarda ödeme yapmayan hastalarla ilgilenmemelerinin gösterildiği belirtilir (Taşpınar, 2016-2017, s. 36, 41). Kâhinler ve bulaşıcı hastalıklara dair ayrıca bkz. Levililer, 13: 9-17; 13: 33-34.

[9] Daha ziyade Luka İncili'nde yer alan bu yöndeki bazı pasajlar için bk. Luka, 4/31-37; 4: 38-39; 5: 15-16; Markos, 1: 40-44; 5: 25-34; Matta, 8: 5-13; 4: 23, 15: 30.

söylenebilir. *"Aslında hastalıklarımızı o yüklendi; acılarımıza o katlandı"* şeklindeki ifadeler (İşaya, 53: 4-5),[10] buna dairdir. Dolayısıyla inançlı bir Hıristiyan, bir yandan hastalıktan acı çekerken "Tanrı'nın Oğlu" Hz. Îsâ'nın Çarmıh'a gerilip öldürülmesindeki acısını hissederken diğer yandan da hastalığının tıbbî tedavisine de başvurmaktadır.[11] Bu anlayış, günümüz Hıristiyanlığının mimarı olarak görülen[12] Pavlus'un insandaki manevî hastalığın sebebi olarak ortaya koyduğu "aslî günah" ile ilgilidir. Hıristiyan mezheplerinde aslî günahla ilgili nispeten farklı anlayışlar olsa da Pavlus'a göre günah dünyaya Âdem vasıtasıyla girmiş olup her insan Âdem'in suçundan bir miktar taşımakta ve bu suç nesilden nesle geçmekte; her doğan çocuk vaftiz olmadığı müddetçe suçlu sayılmaktadır. Ancak Hz. Meryem'in rahminde Îsâ'ya hulûl eden Tanrı günahsız olan kendi oğlunu (Hz. Îsâ) göndermiş, o da bu günaha kefâret olmak üzere çarmıhta can vermiştir. Böylece insanlar ise vaftiz olarak aslî günahtan kurtulacaklardır (Tümer, 1991, ss. 496-497).

Hristiyanlık'ta genel anlayış hastalık-salgında tıbbî tedavi olsa da tedaviyi "iman eksikliği" şeklinde yorumlayanlar da olmuştur. Ayrıca Kilise, insanların bazı azizlerden ve onların kutsal eşyalarından medet ummalarına dokunmamıştır. Aşağıda görüleceği üzere, Yahudilik ve Hıristiyanlık içindeki hastalık-salgınlara karşı tedaviyi önceleyen genel tutumun aksine, bunları Tanrı'nın bir cezası gibi gören, Tanrı'nın kaderine razı gelmemek olarak yorumlayan anlayışlar da söz konusudur.

COVID-19'a Yönelik Bazı Din Mensuplarının Tepkileri

Ultra-Ortodoks Yahudiler ve COVID-19

COVID-19'un İsrail'de Ultra-Ortodoksların yaşadığı bölgelerde ülke genelinden daha çok yayıldığı bilinmektedir. Bu meyanda da yoğun nüfus oranına sahip Tel Aviv'in doğusunda yer alan ve "felaket bölgesi" ilan edilip karantinaya alınan Bnei Brak ile Midi'in Ilit kasabaları başı çekmiştir. Bu bölgelerde yaşayan radikal dini yorumlara sahip Yahudiler, pandeminin başlangıç dönemlerinde "Burada otorite devlet değil, hahamlardır" ve "Yahudiler Auschwitz Nazi kampında topluca ibadetlerini yapabildiler, Sibirya'da yapabildiler; ancak Yahudi devletinde ibadetlerini tek başlarına yapmak zorunda kalıyorlar" gibi söylemlerle, karantina ve sağlık tedbirlerine uzun süre direnmişler, sinagoglarda toplu ibadete devam etmişlerdir (Hıdır, 2020a). Yine Kudüs başta olmak üzere diğer şehirlerdeki "Haredimler" de sosyal izolasyon ve karantina uygulamalarını bilinçli olarak ihlal etmişler bunu da "seküler" kabul ettikleri devlete karşı bir başkaldırı olarak görmüşler, yaşadıkları mahallelerine güvenlik güçleri girememiş, hatta yasağa rağmen çocuklarını da gizlice sinagoglara götüren hahamlar-gruplar tespit edilmiştir. Hatta bir Ultra-Ortodoks Yahudi cemaati lideri olan 71 yaşındaki İsrail Sağlık Bakanı Yaakov Litzman ve eşinin

[10] Bu konuda değerlendirmeler için de bkz. Erişim: https://www.frissewateren.nl/christenen-en-ziekten/ (ET: 22.05.2020)

[11] Bu yönde değerlendirmeler için bkz. "Christianity on Health and Illness" Erişim: https://berkleycenter.georgetown.edu/essays/christianity-on-health-and-illness (ET: 20.05.2020).

[12] Pavlus'un günümüz Hıristiyanlığını şekillendirmesine dair Şinasi Gündüz'ün *Pavlus. Hıristiyanlığın Mimarı* (İstanbul 2019) adlı eserine bakılabilir.

de benzer tutum takındığı ve neticede COVID-19'a yakalandıkları belirtilmektedir. İsrail'den sonra en fazla Yahudi nüfusa sahip ABD'deki Ultra-Ortodoks Yahudilerde de benzer tutumlar görüldüğü ve New York valisinin, "Virüsün yayılması din-inanç tanımıyor; kimsenin sorumsuzluğa hakkı yok" diyerek, Ultra-Ortodoks Yahudiler ve bazı Evanjelik Hıristiyanlara yönelik özel uyarılarının olduğunu da belirtmek gerekir (Hıdır, 2020a).

Hıristiyanlar-Evanjelikler ve COVID-19

Hıristiyanlığın geneli olmasa da özellikle ABD'deki Evanjeliklerin COVID-19 karşısında dikkat çekici tutumları olmuştur. Batı-Avrupa'nın aksine nispeten dindar bir toplum olan ABD'de sayıları yaklaşık 100 milyonu bulan ve oylarını blok halinde Trump-Pence'e veren Evanjeliklerin bazı kiliseleri COVID-19'un başlarında sağlık yetkililerinin-uzmanların görüşlerini dinlemeyip daha ziyade dini liderlerinin açıklamaları ile yetinmişlerdir. Evanjelik-televangelist liderler, kiliselerde sürdürdükleri toplu ayinlerde genelde "ölürsek de yaşarsak da (Hz.) Îsâ için yaşıyoruz; ötesi var mı?" diye virüsüne meydan okuyup onun illegal olduğunu ilan edenler, COVID-19'u apokaliptik tarzda yorumlayıp Hz. Îsâ'nın gelişinin öncüsü-habercisi görenler (Hitchcock, 2020, s. 15; Ron, 2020) maske ve diğer tedbirleri düşmanın Hıristiyanları alt etmek için taktikleri olarak görenler, virüsün "Çin'in dindar Amerikalılarla savaşı" olduğu vb. söylemleri öne çıkaranlar olmuştur. COVID-19'un iyice yayılmasının ardından ise tedbirlere uyulması gerektiğini savunan rahipler olmuş ve sosyal mesafeye uyarak kiliselerdeki ayinlerini devam ettirmişlerdir. Buna karşılık önceki tutumlarında herhangi bir değişiklik göstermeyen rahipler de olmuştur.

Bu meyanda Liberty Üniversitesi kurucu başkanı ve Trump'ın en önemli destekçisi televangelist Jerry Falwell, COVID-19'u Kuzey Kore ve Çin'in Amerika'ya zarar vermek için ürettiğini, Demokratların azille indiremedikleri Trump'ı alt etmek için koronayı silah gibi kullanıldığını ve üniversitesini tamamen kapatmayacağını söylemiştir. Yine Florida'daki The River at Tampa Bay kilisesinin aşırı sağ iyi bilinen evanjelik rahibi R. Howard-Browne, bulundukları bölgede "en emin yerin kilise olduğunu; şayet kilisede emniyette değilsen manevi problemin var demektir; sağlıkçılar-yetkililer istemiyor ama siz etrafınızdakilerin elini sıkın" diye açıklamada bulunmuş; 1300 üyeli kilisesinde ayinlere devam edip gelenlerin elini sıkışmış; ancak kurallara uymamaktan da tutuklanmıştır. Onun küreselcileri "ilaç tiranları", "şeytanın uşakları" olarak nitelediği ve ayrıca "bugün maske yarın burka" söylemiyle maskeye karşı çıktığı da belirtiliyor. Louisiana'dan rahip Tony Spell ise, online vaazlarında "virüsten korkanlara Tanrı'nın kutsadığı havlu-mendil" dağıtabileceklerini söylemiştir. Revival Today TV kurucularından televangelist Jonathan Shuttlesworth ise COVID-19'a karşı tedbir almaya çalışanları "korkaklar" olarak nitelemiş; bulunacak korona ilacı-aşısına karşı çıkmış; Avrupa'da korona sebebiyle kiliselerini kapatan Protestan-Evanjelik rahiplere de "yazıkları olsun size" diye seslenmiştir. William Koening ise teo-politik bir yorumla korona virüsü salgınının ABD'yi feci etkilemesini, "yüzyılın planı" diyerek İsrail'in ortasında bir Arap devleti kurulmasına izin veren ABD'ye Tanrı'nın cezası olduğunu söylemiş; Rick Wiles ise, korona gibi salgınların sebeplerinden birinin kürtaj klinikle-

ri ve porno sitelerinin yaygınlaşması olduğunu Trump'ın korona döneminde bunları tedavi hastanelerine dönüştürmesi çağrısında bulunmuştur. Diğer taraftan Ed Martin'in COVID-19'un sebebi olarak "çok kültürlülük"ü görmesi gibi, virüsün sebebi olarak küreselcileri –mesela Bill Gates- görüp onlara deccâl diyenler de vardır. Evanjelik papazların önemli kısmının aynı zamanda adventist/kâhin-aziz kişilik ortaya koyduklarını da belirtmek gerekir. Dolayısıyla da bağlılarına koronanın biteceği tarihe dair de İncillerdeki (kanonik-apokrif) bazı pasajları (mesela Luka, 21: 26) ezoterik-apokaliptik yorumlayarak kehanetler ortaya koydukları görülüyor. Mesela rahibe Cindy Jacobs –ki aziz olarak da görülür- 1 ay önceki konuşmasında korona virüsüne seslenerek onu "illegal" ilan edip kovmuş ve onun 1 ayda sona ereceğini söylemiştir. Tabi, aradan bir aydan fazla geçtiği halde bu gerçekleşmediği gibi daha da artmıştır (Hıdır, 2020a).

Öte yandan benzer tutumların, ABD kadar olmasa da, dinden uzaklaşmanın yüksek olduğu bazı Avrupa ülkelerindeki "İncil kuşağı-bölgeleri" olarak nitelenen yerleşim yerlerinde de nispeten görüldüğünü belirtmek gerekir. Mesela Hollanda'da Kalvinist Hıristiyanların dindar gruplarının yayın organlarında Tanrı'nın hastalık-koronayı insanları inançsızlıktan uyandırmak için bilinçli olarak gönderdiği, "koronadan değil, sadece Tanrı'dan korkuyoruz", "korona değil, Tanrı hükümrandır; hükümeti geçmişteki zor zamanlarda olduğu gibi toplu dua ayinlerine davet ediyoruz", "manevî sıhhat bedensel sıhhatten daha önemlidir" şeklinde başlıklar-çağrılar yapan rahipler olmuştur.[13] Fransa'nın Mulhouse kentindeki Evanjelik Kilisesinde yapılan ve 2 binden fazla kişinin katıldığı ayinlerde COVID-19'un yayılasımda etkili olduğu da bilinmektedir. Londra'daki Krallık Kilisesi rahiplerinin, ikazlara aldırış etmeden COVID-19'dan koruduğunu ileri sürdükleri ve "tanrısal temizlik yağı" ismini verdikleri sahte COVID-19 ilacını 91 Paund'tan sattıkları bildirilmiştir. Ancak Avrupa'daki gerek Katolikler gerekse Protestanların genel tutumu sağlık ve karantina tedbirlerine uyma yönünde olduğunu da belirtmek gerekir (Hıdır, 2020b).

Müslümanların COVID-19 Tepkileri

Ka'be'nin tavafa kapatıldığı, Mescid-i Nebevî ve Mescid-i Aksa'nın kapalı olduğu, belki de tarihte 39 kez yaşandığı gibi, 40. defa haccın da yapılamayacağı COVID-19 döneminde Müslümanlar genelde alınan tedbirlere uymuştur. Ancak özellikle COVID-19'un başlangıç dönemlerinde daha ziyade Hindistan, Pakistan, Endonezya, Bangladeş gibi ülkelerde bir kısım Müslüman gruplarda tedbirlere karşı çıkanlar olmuştur. Mesela Bangladesh'te "toplu COVID-19 duası"na çıkılmış; İran'da da bazı ayetullahlar, kutsal kabul ettikleri "Kum" kentini karantinaya almayı kabul etmek istememişlerdir. Endonezya'da Müslümanlar genelde korona tedbirlerine uyarken bazı âlimler-kanaat önderleri de "Koronadan değil; Allah'tan korkuyoruz" diyerek Cuma namazını kılmak istemişlerdir. "Tebliğ Cemaati"ne mensup Müslümanların da Hindistan, Pakistan ve Malezya'da Mart ayının başlarında çok sayıda insanın katıldığı top-

[13] Bu anlamda bir analiz için bkz. Giesen, P. vd., Heilig geloof in God is voor het coronavirus vruchtbare grond, *De Volkskrant*, Erişim: https://www.volkskrant.nl/kijkverder/v/2020/heilig-geloof-in-god-is-voor-het-coronavirus-vruchtbare-grond~v381156/ (ET: 20.05.2020)

lantılar yaparak salgının bölgede yayılmasında rol oynadıkları belirtilir (Hıdır, 2020b) Ayrıca salgının başlangıç dönemlerinde Suud hükümetinin Mescid-i Nebevî'nin kapatılmasına yönelik, sosyal medyada literal anlamda yorumlanarak, *"Medine'ye geçit veren dağ gediklerinde birbirleriyle kenetlenmiş melekler vardır; oraya veba(salgın), ve Deccâl giremez"* (Buhârî, Fiten 27) mealindeki rivayetleri dillendirenler olmuştur. Hâlbuki Suud hükümeti Mekke ve Medine'de COVID-19 sebebiyle karantina tedbirleri alıp sokağa çıkma yasağı bile ilan etmiştir (Hıdır, 2020b).

Bütün bunlara rağmen, Müslüman dünyada büyük çoğunluk alınan tedbirlere uymuş; yukarıda Ultra-Ortodoks ve bazı Evanjelik rahiplerde-gruplarda görülen radikal-aşırı tutumlar görülmemiştir.

COVID-19 Süreci-Sonrası Teolojik Gelişmeler

Yeni Kavramlar, Fetvâ-İçtihatlar ve Teolojik Meseleler

COVID-19 sürecinde yeni bazı teolojik tartışmalar ve fıkıh konuları-fetvalar gündeme gelmiştir ki, bu anlamda "karantina fıkhı-teolojisi" tabiri de kullanılmaya başlanmıştır. Hatta yine COVID-19 sonrası süreçteki muhtemel bazı teolojik gelişmelerden hareketle, daha ziyade Hanefî Mezhebi"ndeki bir yöntem olan "eraeyte fıkhı" veya "farazî-varsayımsal (hipotetik) fıkıh"ın (Erdoğan, 2010, s. 135) işletilmesini dillendirenler de olmuştur. Bu meyanda karantina ve sokağa çıkma yasakları ile Cuma ve Bayram namazlarının video-konferans ile cemaatle kılınıp kılınamayacağı, Cuma namazının İslâm'ın şiarı olduğu ve dolayısıyla en azından belli camilerde kılınması gerektiği, salgın sebebiyle vefat edenlerin cenazelerin yıkanması ve definlerinin nasıl olacağı, COVID-19 sebebiyle vefat eden Müslümanların şehit olup olmadıkları, COVID-19'a yakalanmada risk grubunda bulunanların Ramazan orucunu tutup tutmayacağı vb. fıkhî konular söz konusu olmuştur (Din İşleri Yüksek Kurulu, 2020). Teolojik açıdan ise COVID-19'un Müslümanlar başta olmak üzere, inanç mensuplarına ne tür etkilerinin olduğu, "kaza-kader", "kötülük problemi *(teodise)*", "tevekkül", salgının bir azap mı, ibret-imtihan mı, hikmetini bilmediğimiz bir rahmet mi olduğu konusunda da tartışmalar söz konusu olmuştur. Hatta dinî anlamda ibret alınması gereken küresel bir "felaket-musîbet" olarak görülmesi gereken COVID-19 salgının bir "kıyâmet alameti" olduğunu söyleyenlerin yanı sıra, bu tür musibet-felaket zamanlarında inanç ve gelecek tasarımcıları olarak inanç istismarı şeklinde tezâhür ettiği gibi, sanal âlemde bazı "kehânetler" ortaya atanlar da olmuştur.

COVID-19 sürecinde ayrıca dinlerin de önemle üzerinde durduğu, önemli Batı ülkelerinde konseylerin kurulup[14] farklı din ve dünya görüşünden uzmanların

[14] Türkiye'de tespit edebildiğimiz kadarıyla tıp etiğine dair bir konsey bulunmamaktadır. COVID-19 süreci ve sonrasında yoğunlaşacak olan tıp etiğine dair sorunlar da göz önüne alınarak bir tıp etiği konseyi oluşturulması elzemdir (İlkılıç, 2018).

yer aldığı tıp etiği veya bio-etike[15] dair tartışmalar da öne çıkmıştır. Mesela bazı Avrupa ülkelerinde uygulandığına dair bilgiler medyada yer alan yaşlı ve genç COVID-19 hastası arasında genç lehine tercihte bulunulup onun tedaviye alınmasına dair tartışmalar bu anlamda zikredilebilir. Ayrıca huzurevlerindeki yaşlı ölümlerinin de çok yüksek düzeyde seyretmesi, etik tartışmalarını yoğun yapılmasına sebep olmuştur. Bütün bunlar ise tıp etiği, insanı homo-economicus olarak görme ve nihayet *öjenik* yönleri haiz problemleri-tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu yönüyle bakıldığında teorik olarak oldukça değer atfedilen "insan hakları/yaşlı hakları" meselesinin COVID-19 döneminde bir yönüyle araçsallaştırılması söz konusu olmuştur.

Öte yandan benzer fıkhî-teolojik tartışmaların Yahudiler arasında da olduğu görülmektedir. Bu meyanda karantina kurallarına uyup dini toplantı ve törenlerini büyük oranda online yapmaları sebebiyle yeni dini tartışmaları ve görüşler ortaya koymuşlardır. Yahudi hukukunun *(halakha)* normalde Şabat ibadeti ve Hamursuz Bayramı gibi önemli toplu ibadetlerin sanal-elektronik yollarla yapılmasına cevaz vermediği biliniyor. COVID-19 sürecinde bazı hahamlar, istisnaî hallerde ve bazı şartların yerine getirilmesiyle bunun caiz olacağını bildirmişler; hatta vakalar ağırlaşınca zaruretlere dair bazı prensiplerle daha da kolaylaştırıcı çözümler ortaya koymuşlardır. Bu meyanda ayrıca "siyasî-idarî otorite cenaze namazı-törenini yasakladığında defnin nasıl olacağı", Şabat'ta sinagogda ibadetin video-konferans yoluyla yapılıp yapılamayacağı, zorunlu hallerde cenazelerin yakılmasının caiz olup olmayacağı gibi pek çok mesele tartışılmıştır. Ultra-Ortodokslar, muhafazakârlar ve Liberal Yahudi gruplarının bu tür konulara yaklaşımında tabiatıyla benzerlikler, bazı farklılıklar, zıt fetvâlar ve sert polemikler de söz konusudur.

COVID-19 ve Batı'da-Dünyada İslâm-Müslüman Tasavvuruna Katkısı-Etkisi

COVID-19 sürecinde 500 yıl sonra Endülüs'te olmak üzere, Avrupa'nın önemli merkezî şehirlerinde ezanlar okunmuş; billboardlarda âyet-hadislerden pasajlara yer verilmiştir. Diyanet başta olmak üzere bazı Müslüman kuruluşlar adına koordineli şekilde yaşlılara ve yalnız yaşayanlara ev yardımları yapılmış; Ramazan'da bazı Batılı liderler daha da motive olarak camileri ziyaret edip sıcak mesajlar vermiştir. Bazı sağlık-psikiyatri merkezleri Müslüman doktor-psikologlarına hastalarına bu dönemde onların moralini diri tutmaya yönelik (manevî) tavsiyelerde de bulunmaları öğütlemişler; Müslüman (başörtülü) doktor ve hemşireler ön saflarda hastaların yardımına koşmuşlardır. Ayrıca Türkiye'nin İtalya, İspanya, İngiltere ve ABD gibi Batılı ülkelere olan tıbbi malzeme yardımları da olmuştur.

Müslümanlar adına bütün bu pozitif gelişmeler, Batı'da İslâm ve Müslümanlara yönelik son senelerde alabildiğine tırmandırılan ve adeta "kültürel ırkçılık" halini alan İslamofobi'yi (Hıdır, 2017; Hıdır, 2019) azaltabilir ve dolayısıyla negatif imajı nispeten pozitife çevirebilir mi? Tabiatıyla kısa vadede bu İslâm

[15] Tıp etiği ve bio etik terimleri tıbbın ve sağlık alanındaki bilimsel ve pratik çalışmaların etik yönde değerlendirilmesi ve ahlâkî ikilemlere bir çözüm bulunmasını hedefleyen disiplindir. Tıp etiği ile biyoetik arasında birçok ortak ve benzer noktalar bulunmasına rağmen birebir eş anlamlı değildir (Harris, 2001). Terimin felsefi-teolojik arka planına dair de tartışmalar vardır (Topaloğlu, 2016).

karşıtlığı ve kültürel ırkçılığın azalıp imajın düzelmesini beklemek için elimizde yeterli done bulunmamaktadır. Ne var ki, bütün bunlara ilaveten, Batı'da Hıristiyanlarca dahi atıf yapılan 1400 sene öncesinde Hz. Peygamber'in sünnetinde uygulanmış olan "pandemi-karantina fıkhı" ve tedbirlerinin öğrenilmesinin İslâm-Müslümanlara bakışta pek çok zihinde pozitif soruların oluşmasına yol açacağını söyleyebiliriz. Hatta İslâm'da daha ziyade sünnet kaynaklı olarak uygulanan "yaşlılara verilen değer", "ayakkabı ile eve girmeme", "el yıkama", "temizlik-tahâret ve muslukları"na dair bilinç de yükseleceğini düşünebiliriz. Bu durum, İslâm kaynakları ve ilmihallerdeki temizlik ahlâkı-hükümlerinin günümüz din dili ile tecdid edilmesinin önemini ortaya koymuştur. Pandeminin daha ilk günlerinde *Nevsweek*'te Hıristiyan teolog Craig Considine, "Bir salgın sırasında karantina, sosyal izolasyon ve kişisel temizliği ilk öneren kişinin kim olduğunu biliyor musunuz?" diye sorup, "O Hz. Muhammed idi" diye cevap vermiş; ardından da ilgili hadislerden örnekler vererek şöyle devam etmiştir: "O, salgın ve hastalıklar konusunda geleneksel bir hekim ve uzman değildi; ancak COVID-19 gibi pandemiye dönüşen öldürücü salgınlara yönelik tedbirlerde büyük tavsiyeleri olmuştur" (Considine, 2020).

Bütün bu söylediklerimizin Müslümanlar için özellikle Batı'da "imaj restorasyonu" fırsatı sunduğu, "tahâret-temizlik-hijyen", aile değerleri, yaşlılara sahip çıkma ve merhamet-dayanışma üzerinden dinlerini yeni din diliyle anlatabilme olanağı sunduğunu söyleyebiliriz. Zira bu dönem aynı zamanda ihtiyaçlar ve değerler hiyerarşinin tekrar gözden geçirildiği-geçirileceği süreç olmuştur ki, COVID-19 sonrasında değerler öne çıkacağı düşünülebilir. Bu durumda değerler-İslâm'ın değerlerinin Avrupa-Batı başta olmak üzere, dünyaya sunabilecek bir "medeniyet dili-fıkhına-teolojisine" ihtiyaç olduğu aşikârdır (Hıdır, 2012, ss. 149-153, 160).

COVID-19 Süreci-Sonrasında Din-İnanca Yönelim

COVID-19 süreci ayrıca Müslümanları da yakından ilgilendiren pek çok dinî-felsefî tartışmayı da beraberinde getirmiştir. COVID-19 sonrasında İslâm karşıtlığının nispeten azalıp yerini "Çinfobi-sinofobi"ye bırakacağı, din/İslâm-bilim ilişkisinin post-modern ve post-truth (hakikat ötesi) dönemde nasıl tartışılacağı, dine yönelişlerin mi, yoksa dinden uzaklaşmaların (deizm-agnostisizm-ateizm-nihilizm ve apateizm) mı hızlanacağı gibi tartışmalar, bunların bazılarıdır.

"Belâ-musibet, afet, hastalık-salgın dönemlerinde dini pratikler-duygularda artış yönünde ani değişimlerin görüldüğü genelde söylenir. Zira biraz da indirgemeci anlayışla, özünde dini, zor zamanlarda sığınılacak bir liman, tabir yerinde ise bir anti-depresan gibi görme olsa da bu dönemler bir yandan sorgulamaların da öne çıktığı, metafizik-spritüal anlam arayışlarının yoğunlaştığı anlardır ki, olguların-olayların anlamlandırması üzerinde duran dinin rolü de bu meyanda öne çıkar. Bu sebeple de "kanaat", "diğerkâmlık-empati", "merhamet", "yardımlaşma", "tevekkül" gibi ötekini de itibara alan dini tutum-nosyon ve duygular sıkça gündeme gelir ki, esasen "saf-otantik" mutluluğu getiren de bunlar olduğu söylenir. Bütün bunların ise kalıcı bir dindarlık veya

dine yönelimde kalıcılık olup olmadığını tespit için tabiatıyla zamana ve saha araştırmalarına da ihtiyaç bulunmaktadır. Nitekim yapılan bazı araştırmalarda "dindarlık" diyemesek de, dine-maneviyata yönelimin arttığı görülmektedir. Buna göre COVID-19 günlerinde internetteki dinî içerikli aramalarda artış olduğu belirtiliyor. ABD'deki "The Joshua Fund" Vakfı'nın Mart ayındaki Hıristiyanlar, Yahudiler ve inançsızlar üzerine yaptığı araştırmada Hıristiyanların %44'ü COVID-19'u inanca-Tanrı'ya dönüş için bir uyanış çağrısı veya kıyamet-hesap gününün yaklaşımı olarak görmüş; %50'ye yakını daha fazla İncil okuduğunu veya kiliselerde-din adamlarınca yapılan online dinî konferansları daha fazla dinlediğini, dinî soruları ve cevaplarını takip ettiğini söylemiştir. İnanmayanların %22'si bu dönemde Tanrı'nın varlığı ve maneviyat hakkında araştırıp veya dinî içerikli okumalar-dinlemeler yaptığını söylemiştir. Yahudilerin %42'si de COVID-19'un kıyamet alameti olduğu şeklinde cevap vermiştir (Rosenberg, 2020; Hıdır, 2020b). Paul Bedard tarafından yapılan bir araştırmada ise, katılımcıların %29'u pandemiyi kıyamet/dünyanın sonu, %44'ü ise Tanrı'nın uyanışımıza dair bir işareti olduğunu söylemiştir (Bedard, 2020). Konrad-Adenauer Vakfı ile Keevoon Global Research'ın 28 Nisan ile 9 Mayıs arasını kapsayan ve Almanya, Amerika, İngiltere, İtalya, Polonya, İsrail ve Filistinliler üzerinde, her ülkeden 500 kişi ile yaptığı bir araştırmada ise COVID-19 günlerinde Yahudilerin %34'ü, Arap-Filistinlilerin %49'u, Amerikalıların %39'u, Almanların %19'u, Polonyalıların %22'si, İtalyan ve İngilizlerin de yaklaşık %18'i Tanrı'ya inançlarında artış olduğunu söylediği aktarılmıştır (Jaffe-Hoffman, 2020). Araştırmaya katılanların görüşmelerde "Tanrı bize işaret gönderip kendimize gelmemizi istiyor", "bu salgın sebebiyle herkesin gerçek güç sahibi Tanrı'yı bilmesini umuyorum" demeleri de dikkat çekmiştir. Bu araştırmada dikkat çeken bir diğer sonuç da Amerika, İsrail, Arap-Filistinliler gibi, dindarlığın zaten yüksek olduğu ülke-milletlerde dine-inanca yönelimin nispeten yüksek olması; buna karşılık Almanya, İngiltere, Polonya ve İtalya gibi, farklı formlarıyla "dinden (kiliseden) uzaklaşma"nın zaten yüksek olduğu Avrupa ülkelerinde COVID-19 sürecinde dine-maneviyata yönelimdeki artışın da çok yüksek olmamasıdır.

Türkiye'de ve Müslüman dünyada benzer bir araştırma yapıldığını bilmiyoruz; ancak yapılsa, ABD'dekine benzer veya daha fazla oranda dine-maneviyata yönelme gibi bir sonuç çıkabileceğini düşünebiliriz.[16] Zira gelecekte dünyadaki dinler içinde sadece İslâm'ın artış göstereceği öngörülmektedir. Nitekim PEW'in yaptığı bir araştırmaya göre 2050 yılında bütün dinlere yönelim azalıp veya durağan kalırken, Müslümanların oranı %23,2'den %29,7'ye çıkmakta, hatta 2070'te de dünyadaki en büyük din olabileceği ön görülmektedir (PEW, 2020).

Diğer taraftan ise dine-maneviyata yönelişlerin, Batı ülkeleri başta olmak üzere[17] dünyada önemli sayılara ulaşan yalnız yaşayanlar arasında artış göster-

[16] Buradan hareketle Türkiye başta olmak üzere, Müslüman dünyada COVID-19'un fizikî ve ruhî etkileri kadar, dini-teolojik ve manevi etkileri üzerinde de araştırmalara ihtiyaç olduğunu söylemek gerekir.

[17] Mesela Hollanda İstatistik Bürosu'nun (CBS) rakamlarına göre 16 milyonluk Hollanda'da yalnız yaşayanların oranı 2018 yılında neredeyse 3 milyondur. Erişim: https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/26/honderd-jaar-alleenstaanden (ET: 20.05.2020)

diği de belirtilmektedir. Hatta COVID-19 günlerinde yeni bir terim olarak yalnızlık pandemisi *(pandemic of loneless)* nitelemesi de yapılmıştır. Pandemi sürecinde de, çoğunluğu yaşlılar ve huzurevlerindeki yaşlılar arasında en çok ölüm vakalarının olduğu, hatta bazı devletlerde bu yaşlıların hastanelere alınmayarak adeta ölüme terkedildikleri, yukarıda da işaret edildiği üzere, "genç COVID-19'lular" ile "yaşlı COVID-19'lular" arasında gençlerden yana tercihler yapıldığına dair tartışmalar olmuştur.

COVID-19 ve Müslümanlara Yönelik Bazı Teolojik Gelişmeler

COVID-19, yerküre üzerindeki bütün insanların sağlığını tehdit edip kitlesel ölümlere yol açarken, aynı zamanda insanlığın pek çok alandaki kazanımları, değerleri ve bunların üzerinde inşa edilmiş olan birikimine dair de ciddi tehdit ortaya koymuştur. Tabiatıyla bu durum İslâm ve Müslümanlar açısından da önemli meydan okumalardan biri olacak; post-modernizm sonrası süreci de ifade eden *post-human/trans-human ve post-truth* (hakikat sonrası) dönemde dinlere, insana ve kâinata dair metafizik-ontolojik sorunları beraberinde getirecektir. *Oxford Sözlük'te* 2016 yılının kelimesi seçilmesiyle birlikte daha ziyade kullanılan post-truth kavramı, "hakikatin önemsizleşmesi, parçalanması, doğruların, hakikatlerin, olguların önemini yitirmesi" ve bunların yerini kurgu vakalar ve tasarlanmış gerçeklerin aldığı bir dönemi ifade etmektedir. Burada anlam-hakikat buharlaşıp gerçekliğinden kopmakta ve yalanın gerçekmiş gibi sunulduğu bir kaos ortaya çıkabilmektedir. Bu ise tabiatıyla bir ahlâk-değer boşluğunun ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Hal böyle olunca da insani değerler de gerçekliğinden koparak dönüşecek, neticede insan dönüşmüş olacaktır. Hâlbuki insanlık için daha iyi bir dünyanın yolu hakikatin hakikat olarak kalmasından geçmektedir.

Bu meyanda COVID-19'un getirdiği post-truth çağı ile de bağlantılı gelişmelerden biri de post-truth dönemine ait olsa da COVID-19 sürecinde de sıkça dolaşıma giren *infodemi* olacaktır ki, bu kavram, "bilgi virüsü veya salgını" manasında aşırı-asılsız bilgi veya haber salgınının, toplumda korku ve paniğe yol açarak, esas salgının yönetimini zorlaştırması olarak ifade edilmektedir. Bu anlamda *epidemi-pandemi-infodemi* üçlemesi dolaşıma girmiştir. BM-Dünya Sağlık Örgütü'nce de belirtildiği üzere, "Korona'dan daha hızlı yayılıyor" diye tanımlandığı üzere, infodemik sahte haber-bilgiler, bir salgın halinde zihinleri işgal edebilmektedir. Pandemi sonrası dijitalleşmenin daha fazla öne çıkmasıyla infodemi konusu Müslümanları da daha ziyade meşgul edecek gibi durmaktadır. Post-truth döneminin önemli alametlerinden olan, inanan kişiye adeta görünürde bir güç bahşeden ve hakikate de alabildiğine dirençli olan "komplo teorileri"nin COVID-19 süreci ve sonrasında artmış olduğu da görülmektedir.

COVID-19'un dinler ve Müslümanlara yönelik belki de en önemli gelişmelerinden bir diğeri, "din-bilim ilişkisi"ndeki tartışmalar olacaktır. Zira pandemi süreci, tıp ilmi başta olmak üzere, bilimin önemini bir kez daha öne çıkarmıştır. Bu durum ise din/İslâm-bilim ilişkisinin doğru kurulmasına yönelik bazı tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Dinin uğraştığı ve bilimin uğraştığı gerçeklik nesneleri sınırlarını bildiğinde, paradigması doğru kurulmuş bir bi-

limin, metodolojisi iyi kurulmuş dinî anlayış-okumayla çelişmeyecektir. Zira bilim, basit ifadesiyle, neyin nasıl olduğunu kendi tekilliği içinde daha ziyade tümevarım yoluyla açıklamakta; din ise, "*insanların kendi elleriyle yaptıkları yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu*" (er-Rûm, 30: 41) âyetinin de ifade ettiği üzere, daha ziyade niçin sorusuyla anlamlandırmaktadır. Bunu yaparken de "kitâb-ı tenzîlî (vahiy)", "kitâb-ı tekvînî (kâinat)" ve "kitâb-ı nefsî-zatî (insanı)" olmak üzere, üç kitabı-olguyu birlikte okumak gerekir. Bunları yerine ikame edecek, nakzedecek şekilde değil de inanç, bilgi ve düşünceyi holistik-bütüncül ve birbirini tamamlayacak şekilde okunduğunda din bilim ile çatışmaz. Bu yönüyle ele alındığında COVID-19, Müslüman için aslında bilimin din/İslâm ile çatışmasını değil, buluşmasını hatırlattığını söyleyebiliriz.

COVID-19 Sonrası Zenefobi ve İslamofobi

COVID-19 sonrası ortaya çıkacak ekonomik daralma ve işsizlikle birlikte özellikle ABD, Avrupa, Çin ve Hindistan gibi bazı ülkelerde yabancılara yönelen zenefobik, ırkçı-kültürel ırkçı ve nasyonalist tutumların öne çıkabileceği ön görülebilir ki, bu yönde bazı açıklamalar-uyarılar da söz konusudur.[18] Hitler dönemi öncesi Almanya'sında da benzer tutumlarda artış olduğuna dair bilgiler göz önüne alınırsa, bu tür uyarıların ciddiye alınması gereği bulunmaktadır (Hıdır, 2012, ss. 35-39). COVID-19 öncesi dönemde yükselişte olmakla birlikte, pandemi sürecinde nispeten geri planda kalan, aşırı sağcı-popülist lider ve anlayışların sözü edilen bu durumu politik olarak kullanması olasıdır. Bütün bunların ise ilgili devletleri daha az şeffaf, daha az özgür tutum ve politikalara götürebilir ki, bunun bazı emareleri de bulunmaktadır.

İslâm karşıtlığının, İngiltere[19] ve Almanya gibi bazı ülkelerde bazı söylem-eylemler görülmüş olsa da nispeten azalıp yerini "Çinfobi-sinofobi"ye bırakacağı yönünde analizler de yapılmaktadır. Her biri İslâm karşıtı da olan ABD'deki Evanjeliklerin korona döneminde "Çinfobi-sinofobi"yi[20] körüklemesi ve nihayet ABD'de Trump yönetiminin başı çektiği Çin'e yönelik öfke dalgası da bu analizlerin zeminini oluşturmaktadır. Hatta benzerlikleri sebebiyle Japonlar, Koreliler vb. milletler de bundan nasibini alabilmektedir.

Bununla birlikte, COVID-19 günlerinde İslâm karşıtı söylem-eylemler ve Müslüman nefreti Hindistan'da artış göstermiştir. Hatta Hindistan belki de İslâm karşıtlığının yeni alanı olma potansiyeli taşımaktadır. Bu artışın görünürdeki sebebi olarak "Tebliğ Cemaati"nin Mart ayı başlarında Yeni Delhi yakınlarındaki bir toplantısı gösterilmiş,[21] bu toplantının Hindistan'a salgının yayılmasının en önemli sebebi olduğu ileri sürülmüş ve dolayısıyla da Müslümanları

[18] Mesela *Sapiens* ve *Homo Deus* gibi son dönemdeki popüler kitapların yazarı İsrailli Yuval Noah Harari'nin, asıl tehlikenin COVID-19 olmadığı, bu virüs sebebiyle dünyada nefret söylemi, dışlayıcı tutumların artabilme endişesine dair bkz. Carthaus, A, 22.04.2020. Yuval Noah Harari on COVID-19. The biggest danger is not the virus itself, *DW*. Erişim: https://www.dw.com/en/virus-itself-is-not-the-biggest-danger-says-yuval-noah-harari/a-53195552 (ET: 10.05.2020)

[19] İngiltere'de islamofobik söylem-eylemleri kaydeden Tell MAMA'nın aktardığına göre, virüsün Müslümanlarca yayıldığına dair söylemler artmıştır. En önemli argüman olarak da COVID-19 günlerinde Müslümanların camilere devam ettiği gösterilmiştir. Hâlbuki yayılan fotoğrafların sokağa çıkma tedbirlerinden önceye ait oldığunu polis açıklamıştır. Yine başörtüsü takan bazı Müslüman kadınlara yönelik nefret söylemleri ile "cihat da korona kadar bulaşıcı" türü kültürel ırkçı ifadelerde bulunulduğunu belirtmek gerekir.

[20] Çin'e-Çinlilere yönelik bu tutumlar genelde *zenefobi* olarak isimlendirilse de özelde *sinofobi* olarak nitelendirilir ki, nispeten yeni bir kavramdır.

[21] Bu cemaatin Mart ayı başlarında Malezya ve Pakistan'da da benzer toplantılar yaptığı ve en az 6-7 ülkeye bu toplantılar yoluyla virüs bulaştığı yapılan yorumlar arasındadır.

ötekileştirici, suçlayıcı sözlü, fiili ve psikolojik saldırılar ile alış-verişi kesme çağrılarına dönüştürülmüştür. Hükümetteki parti (BJP) yanlısı aşırı sağ Hindu gruplar Müslümanlar için "korona cihatçıları", "bio cihatçılar", "iğrenç görüşlere sahip bu insanlar", "korona teröristleri" vb. söylemlerle niteleyip COVID-19'un Hindulara bulaştırmak için Müslümanların bir komplosu olduğunu iddia etmişlerdir. Hükümet de Hindistan'daki onaylanmış korona vakalarının beşte birinin Tebliğ Cemaati'nin Yeni Delhi'deki toplantısı kaynaklı olduğunu söylemiştir. Ancak hükümetin COVID-19 ile mücadeledeki başarısızlığının suçunu Müslümanlara fatura etmeye çalıştığı yönünde yorumlar bulunmaktadır. Öte yandan Tebliğ Cemaati"nin bu tutumunun İslâmî açıdan isabetsizliği bir yana, onların bu tutumu, Hindistan'daki 200 milyonluk Müslümanlara (nüfusun %14'ü) hak etmedikleri nitelemeleri yöneltilmesine sebep olmuş, pandemiye yakalananların tedavi olmasına engel teşkil etmiş, ayrıca Hindistan'daki ırkçı-İslâm karşıtı aşırı sağcılara de malzeme vermiştir. Hatta "Hindistan'da COVID-19'un yayılışının tek suçlusu olarak Müslümanların görülmesine yol açmıştır. Bu meyanda COVID-19 bahane edilerek Müslümanlara yönelik bu aşırı nefretin arkasında özelde Keşmir sorunun genelde ise dünyadaki İslamofobik dalganın etkisi olduğu söylenebilir.

Sonuç

İslâm, Yahudilik ve Hıristiyanlık özelinde dinlerin genel anlamda hastalık-salgına bakışı, COVID-19 sürecinde Evanjelikler, Ultra-Ortodoks Yahudiler ve Tebliğ Cemaati'nin tartışılıp öne çıkan tutumları ile COVID-19 sonrasındaki muhtemel teolojik ve teo-politik gelişmeleri ele aldığımız bu çalışmamızda netice itibariyle şunları ifade edebiliriz:

Bu meyanda dinlerin hastalık-salgınlara teolojik bakışının tespiti, bu dinlere mensup kimselerin COVID-19 pandemisine dini ve teo-politik tutumlarını analizde ehemmiyeti haizdir. Bu açıdan da Hıristiyanlık içinde Evanjelikler, Yahudiler arasında Ultra-Ortodokslar ile Müslümanlardan da Tebliğ Cemaati'nin söylem-eylemleri öne çıkmıştır. Temel dini metinlerdeki ilgili bilgileri nispeten "apokaliptik-eskatolojik" tarzda yorumlayarak hastalık-salgını, "Tanrı'nın bir cezası", "Hz. Îsâ'nın gelişinin habercisi" olarak gören Evanjelikler, pandemi sürecinde şeriat kurallarına uymayı tedbirlere önceleyen Ultra-Ortodoks Yahudiler ile en azından başlangıç dönemlerinde pandemiye rağmen Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Malezya'da büyük çapta toplantılar yaparak tartışmalara ve Hindistan'da İslamofobik tutumların alevlenmesine yol açan Tebliğ Cemaati'nin yaklaşımları öne çıkmış ve teolojik ve teo-politik anlamda tartışılmıştır.

COVID-19 pandemisi, tıbbî, siyasî, ekonomik, sosyolojik, psikolojik, sosyo-kültürel vb. pek çok açıdan dünyada tartışıldığı gibi, teolojik ve teo-politik anlamda da tartışılması gereği açıktır. Henüz diğer alanlardaki kadar olmasa da COVID-19'un bu yönü de tartışmalara ve araştırmalara konu edilmektedir. Nitekim İslâm dünyasında ve ABD ve İsrail gibi ülkelerde bu yönde bazı analizler yapılmış, farklı dini-mezhebi veya dinden uzak gruplara yönelik kamuoyu araştırmaları da yapılmıştır. Bu araştırmalarda pandemi sürecinde

önemli ölçüde dine-maneviyata yönelimlerin olduğu, dinden uzak gruplarda bile önemli ölçüde dine-maneviyata yönelimlerin görüldüğü, insanın gayesi, dünyanın ve insanlığın geleceği üzerine sorgulamaların arttığı anlaşılmaktadır. Bu meyanda COVID-19 pandemisi sürecindeki teolojik ve teo-politik bazı tartışmaların yanı sıra sonrasında da bir kısım fırsatları ve meydan okumaları gündeme getirmektedir. Dolayısıyla COVID-19 krizi, tıpkı diğer alanlarda olduğu gibi, teolojik anlamda da hem fırsatları hem de zorluk-meydan okumaları getirmektedir. Bu meydan okumalardan bazıları olarak din-bilim ilişkisi, pandemi sürecindeki dine-maneviyata rölatif olarak yönelmenin kalıcı olup olmayacağı ve dolayısıyla dinden uzaklaşmaya evirilip evirilmeyeceği, dijitalleşmedeki artışla gündem daha ziyade gelen "bilgi kirliliği" anlamındaki infodemi ve tıp etiği/bio-etik tartışmalarıdır. Müslümanlar açısından fırsatlar olarak ise, pandemi öncesinde alabildiğine öne çıkan İslâm karşıtlığının, COVID-19 sürecinde nispeten azalıp yerini Çinfobi-sinofobiye bırakma ve İslâm-Müslümanların genelde negatif imajına olumlu katkı yapma ihtimalidir. İslâm'daki her insanı mükerrem görme, yaşlılara hürmet, yardımlaşma, temizlik-hijyen, karantina ve sosyal mesafeye dair emir-tavsiyelerin bir kısmının Batı ülkelerindeki önemli basın yayın organlarında gündeme getirilmesi ve Müslüman bir ülke olarak Türkiye'nin ABD, İngiltere, İtalya, İspanya başta olmak üzere pek çok ülkeye olan tıbbi yardımları ile ABD ve Avrupa'daki bazı Müslüman kurumların temsilcilerinin bilhassa yaşlı, fakir ve yalnız yaşayanlara yönelik ziyaretleri ve dayanışma örnekleri, tartışmaya açıksa da, negatif imajı nispeten pozitife dönüştürmede etkili olacaktır. Bunun için ise, COVID-19 sonrasına yönelik olarak Müslümanların, İslâm ve insanlık arasındaki ilişki, insanlığın geleceğine dair, ontolojik-metafizik yönleri haiz perspektifleri de içeren deklarasyonlar ortaya koyup uygulanması için çaba sarf etmeleri icap etmektedir.

Kaynakça

Ataseven, Â. (1967). Bir Hadîsin Düşündürdükleri: Vebâ Hastalığı ve Karantina, *İslâm Medeniyeti, 1*(4), 39-41.

Bedard, P. (2020). Poll: 29% see Biblical 'last days,' 44% say virus is God's 'wake-up call', *Washington Examiner*, Erişim: https://www.washingtonexaminer.com/washington-secrets/poll-29-see-biblical-last-days-44-say-virus-is-gods-wake-up-call (ET: 20.05.2020).

Carthaus, A. (2020). Yuval Noah Harari on COVID-19: 'The biggest danger is not the virus itself', *DW*, Erişim: https://www.dw.com/en/virus-itself-is-not-the-biggest-danger-says-yuval-noah-harari/a-53195552 (ET: 22.05.2020).

Considine, C. (2020). Can the Power of Prayer Alone Stop a Pandemic like the Coronavirus? Even the Prophet Muhammad Thought Otherwise, *Newesweek*, Erişim: https://www.newsweek.com/prophet-prayer-muhammad-COVID-19-coronavirus-1492798 (ET: 15.05.2020)

Din İşleri Yüksek Kurulu, (2020). *İslam'ın Salgın hastalıklara Bakışı Raporu*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara.

Erdoğan, M. (2010). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Ensar Neşriyat.

Giesen, D. P., Kester, S., Koele, T., & Lanting B. (2020). Heilig geloof in God is voor het coronavirus vruchtbare grond, *De Volkskrant*, Erişim: https://www.volkskrant.nl/kijkverder/v/2020/heilig-geloof-in-god-is-voor-het coronavirus-vruchtbare-grond~v381156/ (ET: 20.05.2020)

Harris, J. (2001). *Bioethics*, New York.

Hıdır, Ö. (2012). *Avrupa'da Müslüman Olmak*, İstanbul, Hayat Yayınları.

Hıdır, Ö. (2017). İslamofobi-Irkçılık-Kültürel Irkçılık İlişkisi, *Ombudsman Akademik Dergisi*, Temmuz-Aralık.

Hıdır, Ö. (2019). *Batı'da Hz. Muhammed İmajı*, İstanbul, İnsan Yayınları.

Hıdır, Ö. (2018). *Yahudi Kültürü ve Hadisler*, 4. Baskı, İstanbul, İnsan Yayınları.

Hıdır, Ö. (2010). *Hadis Deryasından İnciler*, İstanbul, Bilge Yayınları.

Hıdır, Ö. (2020a). COVID-19 Teo-politiği: Evanjelikler ve Ultra-Ortodoks Yahudiler, *AA Analiz Haber*. Erişim: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/COVID-19-teo-politigi-evanjelikler-ve-ultra-ortodoks-yahudiler/1805863 (ET: 20.05.2020)

Hıdır, Ö. (2020b). COVID-19 sonrası Müslümanlar: Fırsatlar, meydan okumalar, *AA Analiz Haber*. Erişim: https://www.aa.com.tr/tr/analiz/COVID-19-sonrasi-muslumanlar-firsatlar-meydan-okumalar/1832596 (ET: 20.05.2020)

Hitchcock, M. (2020). *Corona Crisis. Plagues, Pandemics, and the Coming Apocalyps*, ABD-Tennesse, W Publishing Group.

İlkılıç, İ. (2018). Türkiye Etik Konseyi Hemen Şimdi, *Star Açık Görüş*, https://www.star.com.tr/acik-gorus/turkiye-etik-konseyi-hemen-simdi-haber-1390199/ (Erişim: 20.05.2020)

Jaffe-Hoffman, M. (2020). Coronavirus crisis turned Israelis, Palestinians to faith in God, *The Jerusalem Post*. Erişim: https://www.jpost.com/israel-news/coronavirus-crisis-turned-israelis-palestinians-to-faith-in-god-628578 (ET. 30.05.2020)

Karadâvî, Y. (2018). *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, çev. Özcan Hıdır, 3. Baskı, İstanbul, Nida Yayınları.

PEW, (2020). *The Future of World Religions: Population Growth Projections*, 2010-2050, https://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050 (ET: 30.05.2020)

Ron, O. (2020). Why do some Christians believe coronavirus is an apocalyptic prophecy?, *The Jerusalem Post*. Erişim: https://www.jpost.com/international/why-do-some-christians-believe-coronavirus-is-an-apocalyptic-prophecy-622425 (ET: 30.05.2020).

Rosenberg, J. C. (2020). *Coronavirus Pandemic Is a Wake Up Call*. Erişim: https://www.joshuafund.com/learn/newsarticle/coronavirus_pandemic_is_a_wake_up_call_exclusive_joshua_fund_poll (Erişim: 30.05.2020)

Taşpınar, İ. (2016-2017). Yahudilik ve Hıristiyanlıkta Tıp, *SD (Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü) Dergisi*, Aralık-Ocak-Şubat, 41, 36-41.

Topaloğlu, F. (2016). Biyoetik: Felsefi ve Teolojik Arka Plan, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 20*(3): 1139-1154.

Tümer, G. (1991). Aslî Günah, *TDV İslâm Ansiklopedisi, 3*, 496-497.